Aşk ile Çalışan Yorulmaz

Ali Akyıldız Armağanı - II

EDİTÖRLER
Mehmet Yaşar Ertaş
İlhami Yurdakul
Ömerül Faruk Bölükbaşı

TİMAŞ TARİH

AŞK İLE ÇALIŞAN YORULMAZ
Ali Akyıldız Armağanı
CİLT-2

TİMAŞ YAYINLARI | 6166
Tarih Kitaplığı - Hatırat | 56

EDİTÖRLER
Mehmet Yaşar Ertaş
İlhami Yurdakul
Ömerül Faruk Bölükbaşı

KAPAK TASARIMI
Kısmetgül Albayrak

İÇ TASARIM
Nur Kayaalp

1. BASKI
Haziran 2024, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-625-6767-23-2
9 786256 767232

TİMAŞ YAYINLARI
Bahçelievler Mah. Zübeyde Hanım Cad. No: 8
Üsküdar / İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
Uzunist Dijital Matbaa A.Ş.
Akçaburgaz Mah. 1584. SK. No : 21
Esenyurt/İstanbul
Telefon: (0212) 945 48 42
Matbaa Sertifika No: 68922

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLE VE CARİYE SAHİBİ GAYRİMÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİ: *RESM-İ ÜSÂRÂ*

MURAT ULUSKAN*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlerle münasebetlerini düzenlerken, İslam hukukunun zimmilere[1] ilişkin prensiplerini esas almıştır. Mensubu oldukları devletin egemenliğini tanıma, hukuk kurallarına ve kamu düzenine uyma, Müslümanların örf, âdet ve inançlarına saygı gösterme gibi asli vazifelerine sadık kalmaları koşuluyla gayrimüslimlerin mal, can ve namuslarına dokunmamış, din ve mezheplerine müdahale etmemiştir.[2] Temel hak ve hürriyetleri devletin koruması ve güvencesi altında olan gayrimüslim tebaa ise kendilerine sağlanan bu teminata (zimmet akdi) karşılık "cizye" adı verilen baş vergisiyle yükümlü kılınmıştır.[3]

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi.
Bu makale, 17-19 Aralık 2021 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu*'nda sunulmuş aynı başlıklı yayımlanmamış sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

1 "Sözlükte 'Bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himaye, sahip çıkma; antlaşma, ahid' anlamlarındaki zimmet kökünden gelen zimmî (çoğulu zimem) "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi" demektir. İslâm ülkesinde (dârülislâm) vatandaş olarak müslümanlarla beraber yaşayan başka din mensuplarına zimmî yanında ehl-i zimme de (ehlü'z-zimme) denilir." Bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* XLIV (2013), 428.

2 Ayrıntılı bilgi için bk. M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar), *Milel ve Nihal, inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi,* VI/2 (Mayıs-Ağustos 2009), 103-164.

3 Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA,* VIII (1993), 42. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin ödediği şer'i ve örfi vergiler hakkında bk. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 251-273.

İstanbul'un fethinden sonra gayrimüslimlerle yapılan zimmet antlaşmaları arasında Galata halkına verilen 1453 tarihli ahidnâmenin özel bir yeri vardır. Bu belge ile zimmi statüsü kazanan ve cizye vergisi ödemekle mükellef tutulan Galatalılara; ibadet ve seyahat özgürlüğü, kiliselerini muhafaza, angaryadan muafiyet, ticaret serbestisi gibi hak ve imtiyazlar tanınmıştır. Bununla birlikte, teminat altına alınan hususlardan biri de sahip oldukları mal ve mülklere, köle ve cariyelere dokunulmaması, mülkiyet haklarının korunmasıdır.[4]

Galata zimmilerine verilen bu ahidnâme, gayrimüslimlerin köle ve cariye sahibi olabileceklerine dair bilginin yer aldığı en eski belge olması hasebiyle önemlidir. Yeni fetihlerle birlikte başta İstanbul olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında esir ticareti ve istihdamı artmış, zimmiler de aynı Müslümanlar gibi rahatlıkla köle ve cariye satın alabilmişlerdir; ancak buradaki en önemli şart, İslam hukukunun getirdiği sınırlar dâhilinde hareket etmeleri yani Müslüman köle ve cariye kullanmamalarıdır.

Tarihi çok eskilere dayanan köleliğin en önemli kaynağını savaş esirleri oluşturmaktadır. İslam hukukuna göre, "köle statüsüne geçirilen esirlerin gayrimüslim olması şarttır; savaş esirleri arasında bulunan Müslümanlar köle yapılamaz."[5] Bu bağlamda *esir* kelimesi Arapçada "savaş tutsağı" karşılığında kullanılırken,[6] bunların içinden ticari eşya gibi alınıp satılanlar mülkiyete, hukuki işlemlere konu olduklarından *köle* olarak adlandırılır. Esir olduktan veya köle statüsüne geçirildikten sonra din değiştirip İslamiyeti kabul etmek de köleliğe mani değildir.[7]

Osmanlılarda ise esir kelimesi (çoğul hali üserâ/üsârâ), kadın-erkek ayırımı yapılmaksızın hem savaş tutsağı hem de köle anlamında kullanılmış, özgürlükten mahrum bırakılan kimseler her iki kavramla da anılmıştır.[8] Muhtevası oldukça geniş olan bu kavramların Osmanlı kaynaklarındaki kullanımı çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin savaş, çarpışma ve akınlarda ele geçirilerek devlete ait inşaatlarda, tersane, donanma gibi resmî ve kurumsal alanlarda istihdam edilen erkek tutsaklar için köle kelimesi yerine *üsârâ-yı mîrî* tanımlaması yapılmıştır.[9] Savaş yoluyla doğrudan ya da ticaret

---

4 Kerim İlker Bulunur, "II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnâmesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler", *Tarih Dergisi,* 50 (2009/2), 59-85.

5 Mehmet Âkif Aydın-Muhammed Hamîdullah, "Köle", *DİA,* XXVI (2002), 239. İslam hukukunda kölelik hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik –Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme-,* Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 90-254.

6 "Arap dilinde esir kelimesinin, savaşta ele geçen ve asıl muharip unsur olan yetişkin erkekler için kullanılmasına karşılık kökünde "gönlünü çelmek" anlamı bulunan seby yalnız kadın ve çocuk tutsakları ifade eder. Esir kelimesi bazen erkekleri ve kadınları kapsayacak şekilde kullanıldığı halde seby erkekler hakkında kullanılmaz." Bk. Ahmet Özel, "Esir", *DİA,* XI (1995), 382.

7 Aydın-Hamîdullah, "Köle", 239.

8 Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 174.

9 Bu konuda yapılmış önemli bir çalışma için bk. Esen Salarcı Baydar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi

kanalıyla dolaylı olarak elde edilip alım satımı yapılan esir erkeklere genellikle *kul* ya da *köle,* kadınlara ise *cariye* denilmiştir.[10]

Osmanlı Devleti'nde ister harp isterse ticaret yoluyla olsun, elde edilen esirler ganimetten sayılır ve beşte biri İslam hukukuna istinaden vergi olarak alınırdı. Farsça *penc ü yek / penc-yek*ten gelen ve "beşte bir" anlamında *pencik* (pençik) kelimesiyle ifade edilen bu vergi esir sahiplerinden esir ya da para alınarak tahsil edilirdi. Sefer dönüşü sınırlarda, köprü, iskele ve gümrüklerde pençik vergisini toplamakla görevlendirilen kişilere ise pençik emini denirdi.[11] Emin, vergisi ödenen esirin sahibine *pençik tezkiresi / varakası* denilen bir belge verirdi. Bu belge olmadan Osmanlı topraklarında esir satışı ve nakli yapılamazdı.[12] Köle ve cariyelerin satışı *esirci* adı verilen tüccarlar tarafından esir pazarlarında gerçekleştirilirdi. Esir Pazarı'nın düzeninden ve satışların kanunlara uygun yapılmasından *esirciler kethüdası,* güvenliğinden ise *yiğitbaşı* sorumluydu. Esirlerin pazarda sergilenmesi, fiyatının duyurulması ve açık artırmayla satışı *dellallar* vasıtasıyla yürütülürdü.[13]

Lüks olarak nitelendirilebilecek ticari bir mal olarak umumiyetle ev hizmetlerinde kullanılan esirleri satın almak isteyenler ya kendileri giderek ya da vekilleri aracılığıyla esir pazarından köle ve cariye temin ederlerdi. Satın alınan esir Müslüman olmadığı sürece gayrimüslimler de bu hakka sahipti; lâkin bunu belirleme ve sınırlama yetkisi, Galata zimmilerine verilen ahidnâme örneğinde olduğu gibi hükümdara aitti. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan köle ve cariye edinme hakkı, tarihî süreç içerisinde getirilen yasak ve düzenlemelerle farklı uygulamalara konu oldu. Kanunî Sultan Süleyman 1560 yılında verdiği bir emirle zimmilere o tarihe kadar serbest olan esir alımı ve istihdamını yasakladı. Kölelik ve gayrimüslimler üzerine yapılan araştırmalar son yıllarda epeyce artmış olsa da bu yasağın ne zaman ve nasıl son bulduğuna dair

---

Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

10 Mehmet Zeki Pakalın, "Cariye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* MEB, İstanbul 1983, I, 259.

11 Abdülkadir Özcan, "Pencik", *DİA,* XXXIV (2007), 226-228. 1618 yılı itibariyle Kefe, Azak ve Rumeli canibinden gelen esirlerin, sahipleri tarafından doğrudan İstanbul İskelesi'ne getirilmesi ve pençik vergilerinin verilmesi kanun iken gemi reislerinin ve esir tüccarlarının vergiden kaçmak amacıyla Karadeniz'de Trabzon, Şarkî Karahisar, Canik, Kastamonu, Bolu ve Kocaeli sancaklarındaki iskelelere esir çıkartıp satmaları İstanbul'da Gümrük ve Pençik Mukataası Emini Murad'ın şikâyetine neden olmuştu. Bunun üzerine verilen emirle, mukataa emini tarafından ilgili yerlere tahsilat için vekil atanmasına ve vergisi alınmayan her esir için kanun gereği 250 akçe pençik vergisi tahsil edilmesine karar verilmişti. İlgili belge için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d.) 71, s. 739 (20 R 1027 / 16 Nisan 1618).

12 Osmanlı Devleti'nde pençik vergisi ödenen esirlerin satışından alınan vergiler hakkında bk. Alan W. Fisher, "The Sale of Slaves in The Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* 6 (1978), 163-169.

13 Esir Pazarı görevlileri hakkında bk. Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam,* ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, Tezkire Yayınları, İstanbul 2017, s. 77-85.

verilen bilgiler tutarlılık arz etmemektedir. Bu çalışmanın amacı, gayrimüslimlere köle istihdam yasağının kalkmasına vesile ve dayanak teşkil eden; fakat hakkındaki bilginin sınırlılığı nedeniyle literatürde pek değinilmeyen *resm-i üsârâ* konusunu, ihdasından uygulanışına, Osmanlı arşiv kayıtlarında yer alan bilgiler doğrultusunda inceleyip açıklığa kavuşturabilmektir. Bu doğrultuda metinde ilk olarak "yasak", ardından da "vergi" bahsi ele alınmaktadır.

GAYRİMÜSLİMLERE KÖLE EDİNME YASAĞI

Kanunî Sultan Süleyman 22 Kasım 1559 tarihinde İstanbul kadısına hitaben bir emir yayımlar. Konusu; Suriçi İstanbul'unda yaşayan gayrimüslim reayanın elinde olduğu işitilen köle ve cariyelerin araştırılması, kimin elinde ne miktar esir olduğu, ne zaman satın alındıkları ve nerede bulundukları bilgisinin ayrıntılarıyla kaydedilerek gönderilmesi, soruşturmanın hakkaniyetle yürütülerek kimsenin kayırılmamasıdır.[14] İstanbul kadısı yaklaşık bir buçuk ay süren teftiş sonucunda otuz ikisi *esir* (köle ve cariye), elli biri *mu'tak acûze*den (azatlı yaşlı kadın) müteşekkil 83 kişilik bir listeyi Dîvâna iletir. Gelen bilgi üzerine çıkan 9 Ocak 1560 tarihli fermanla da Yahudi ve Hristiyanların bundan böyle köle ve cariye satın alıp istihdam etmeleri yasaklanır. Ellerindeki azatlı yaşlı kadınların Müslümanlardan talip olanlara verilmesine, köle ve cariyelerin de Müslüman halka satılıp parasının sahiplerine teslimine karar verilir. Ayrıca İstanbul kadısından, emre aykırı hareket edenlerin şiddetle cezalandırılacağı uyarısında bulunması ve hükmün icrasında kararlılık göstermesi istenir.[15]

1560 tarihli emir ve yasak, ilk bakışta her ne kadar İstanbul ve Galata kadılarına hitaben yazılmış görünse de aslında muhteva olarak Osmanlı topraklarının tamamını kapsayan genel bir hükümdü. Nitekim ilerleyen yıllarda esir ticaretinin, köle ve cariye istihdamının yoğun olduğu başta Kefe olmak üzere Selanik, Bursa gibi şehirlere ve Mısır eyaletine de çeşitli vesilelerle benzer emirler gönderildi. Aralarında özellikle 1565 tarihli emir, köle ve cariye istihdamında Selanik Yahudileri hakkındaki şikâyetlerin ayrıntılarına dair kıymetli bilgiler içermektedir. Buna göre; Selanik Yahudileri Dârülharp'ten gelen esirleri satın alarak İslamiyeti kabul etmeleri ihtimalini engellemekte, *kitâbet*[16] sözleşmelerinde yer alan sürenin üzerinde esir istihdam etmek istemekte, bu yüzden firar edip Müslümanlığı seçenleri "esirimdir" diye dava ederek Müslüman köle ve cariye

14 BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) 3, s. 189, h.525 (21 S 967 / 22 Kasım 1559).

15 BOA, A.DVNS.MHM.d. 3, s. 239, h.684 (10 R 967 / 9 Ocak 1560). Aynı emir, 2 Ca 967 / 30 Ocak 1560 tarihinde Galata kadısına da gönderildi (A.DVNS.MHM.d. 3, s. 257, h.744). Bu yasak emrinin Sultan Süleyman zamanında verildiği, 17 yıl sonrasına ait bir başka hükümde hatırlatılmaktadır. Bk. A.DVNS.MHM.d. 31, s. 90, h.222 (12 Ca 985 / 28 Temmuz 1577).

16 Kitabet/mükâtebe, kölenin hürriyete kavuşmak için efendisiyle anlaşma yapması anlamında kullanılan bir fıkıh terimidir. Bk. Fahreddin Atar, "Mükâtebe", *DİA,* XXXI (2020), 530-532.

istihdamını sürdürmekte, azatlı Müslümanları da ücretle çalıştırmaktaydılar. Yapılan soruşturma neticesinde, Yahudilerin elinde bu şekilde dokuz yüzden fazla Müslüman esir bulunduğu tespit edilmişti. Bunun üzerine Selanik kadısından; verilen emirle birlikte gelen mübaşir marifetiyle Yahudi cemaatbaşılarını ve ileri gelenlerini tutuklaması, dikkatli ve özenli bir soruşturma yürüterek ellerindeki esirleri talep etmesi, yerlerini öğrenmesi, bulunan Müslim ve gayrimüslim esirleri kimlikleri ve sahiplerinin isimleriyle birlikte kaydederek İstanbul'a Müslümanlara satılmak üzere ulaştırması istendi. Ayrıca Yahudiler arasından emre uymayanları, bunu bildirmeyen cemaatbaşılarıyla birlikte hapsederek küreğe konulmak üzere göndermesi talep edildi. Son olarak da Yahudilere esir kullanımının tamamen yasaklandığı bildirilerek, yanlarında küçük-büyük tek bir esir dahi bulundurmalarına ve Müslümanları ücretle çalıştırmalarına izin verilmemesi istendi. Emrin icrasındaki gecikmeden ve menfaat karşılığı Yahudilerin himaye edilmesinden kendisinin mesul tutulacağı uyarısında bulunuldu.[17]

Osmanlı Devleti'nde zimmilerin köle ve cariye kullanımının örfi hukuka göre düzenlendiği, padişahın emrine uygun hareket edildiği görülmektedir. Nitekim Kanunî devri şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi'nin (ö. 1574) bu konudaki fetvaları da 1560 tarihli emre mutabık olup, köle edinme yasağına uymayanların cezalandırılmasıyla ilgilidir:[18]

> "Mes'ele: "Zimmiler kul ve cariye kullanmasınlar" deyu emr-i şerif var iken, kullananlara şer'an ne lazım olur?
>
> Elcevap: *Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd lâzımdır.*
>
> Mes'ele: Zeyd Dâr-ül-harbden getirdiği Hind-i sagîreyi kâfir Zeynebe verip mezbûreyi Zeyneb kiliseye iletip islâmdan men' eylediğini Zeyd bilse, şer'an ne lâzım olur?
>
> Elcevap: *Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd lâzımdır, anasız atasız çıkan esir şer'an müslimdir.*"

Kanunî dönemine ait 1560 ve 1565 tarihli iki emri, oğlu II. Selim zamanında 1568'de Mısır ve Cezayir beylerbeylerine, 1570'de Kefe sancakbeyine yazılan benzer hükümler takip etti.[19] Sultan III. Murad'ın 21 yıllık saltanatı süresince de İstanbul, Mısır, Halep, Selanik, Manastır, Edirne, Bursa[20] kadılarına gönderilen hükümlerle özellikle Müslüman esir kullanımından duyulan rahatsızlık tekrar tekrar hatırlatılmaya devam edildi. Zimmilerin köle ve cariye satın alıp istihdam etmeyi sürdürdükleri, kendilerine satılan

---

17 BOA, A.DVNS.MHM.d. 6, s. 552, h.1197 (27 L 972 / 28 Mayıs 1565).

18 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1972, s. 94, 119.

19 BOA, A.DVNS.MHM.d. 7, s. 572, h.1611 (Gurre-i M 976 / 26 Haziran 1568); A.DVNS.MHM.d. 9, s. 5, h.14 (15 N 977 / 21 Şubat 1570).

20 Bursa kadısına hitaben yazılmış bazı hükümler için bk. Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", *İstem,* 9 (2007), 139-144. Ayrıca, 16. yüzyıl öncesi Bursa'daki köleler hakkında bk. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel Sayısı, s. 67-138.

esirler arasında Müslümanların olduğu, ihtida etmesi mümkün genç esirleri alarak kendi dinlerine geçmelerini sağladıkları hatta şehadet getirip Müslümanlığı seçenlerin dahi esaretleri altında tekrar din değiştirdikleri vurgulandı. Emirlerin sonunda ise her zaman olduğu gibi, Yahudi ve Hristiyanların esir alıp satmamaları hususunda uyarılması, kulak asmayıp yakalananların cezalandırılması, esirlerinin ellerinden alınarak Müslümanlara değerinden satılması ve bedellerinin kendilerine ödenmesi istendi.[21] Nitekim İslam hukukuna göre de ihtida eden esirler zimmi sahiplerinden alınıp Müslümanlara satılmalı ya da azat edilmeliydi. Bu şekilde hem köle ve cariyeler hem de zimmilerin kutsal olan mülkiyet hakkı korunmuş olurdu.[22]

Muhtevalarına değindiğimiz 1560-1595 yılları arasına ait Mühimme defterlerinde kayıtlı hükümler, söz konusu yasağın nedenleri hakkında bizlere ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Başta İstanbul olmak üzere esir ticareti ve istihdamının yoğun olduğu şehirlerde Müslüman halkı rahatsız ve rencide eden, doğal olarak merkezî yönetimi de harekete geçmeye zorlayan konu; gayrimüslim tebaanın ve özellikle de Yahudilerin, satın aldıkları köle ve cariyelerin İslamiyeti kabullerine mâni olmaları, Müslümanlığı seçenleri istihdam etmeyi sürdürmeleri, seçme ihtimali olanları da kendi dinlerine geçmeleri yönünde teşvik etmeleridir.[23] Belgelere yansıyan bilgiler, zimmilere getirilen köle edinme yasağının temelinde dinî hassasiyetlerin yattığını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. 1560 tarihli kararın da o tarih itibariyle beş yıldır sadaret makamında bulunan Rüstem Paşa zamanında yaşanan rahatsızlık ve şikâyetler sonucu alındığı anlaşılmaktadır. Fakat gönderilen çok sayıda emre rağmen zimmilerin ne esir alımı ne de Müslüman köle ve cariye istihdamı engellenebilmiş, bu konudaki şikâyetler 17. yüzyılın ilk yarısında da devam etmiştir. Elbette bunda, yasağı umursamayan hali vakti yerinde gayrimüslimlerin pervasızlıkları kadar, onlarla iş birliği içerisindeki esircile-

21 Örnekler için bk. BOA, A.DVNS.MHM.d. 27, s. 179, h.409 (26 N 983 / 29 Aralık 1575); A.DVNS. MHM.d. 31, s. 90, h.222 (12 Ca 985 / 28 Temmuz 1577); A.DVNS.MHM.d. 43, s. 34, h.71 (14 R 988 / 29 Mayıs 1580); A.DVNS.MHM.d. 42, s. 324, h.988 (15 L 988 / 23 Kasım 1580); A.DVNS. MHM.d. 66, s. 129, h.270 (3 Ra 998 / 10 Ocak 1590); A.DVNS.MHM.d. 69, s. 308, h.603 (Gurre-i Ca 1000 / 14 Şubat 1592); A.DVNS.MHM.d. 71, s. 23, h.46 (13 Z 1001 / 10 Eylül 1593); A.DVNS. MHM.d. 73, s. 201, h.465 (14 N 1003 / 23 Mayıs 1595).

22 Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları,* TTK, Ankara 1999, s. 95-97.

23 Osmanlı Yahudileri ve kölelikle alakalı öncü çalışmalara imza atan Haim Gerber, Yahudilerin Müslüman köle sahipliğini belgeler üzerinden ele alan tarihçilerin başında gelmektedir. Makalelerini bir araya getirdiği kitap ve ilgili bahis için bk. Haim Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society,* The ISIS Press, İstanbul 2008, s. 37-39. Konuyla alakalı bir diğer önemli çalışma ise Yaron Ben-Naeh'e aittir. Ben-Naeh, Osmanlı Devleti'nde orta ve üst sınıf Yahudiler arasında köle mülkiyetinin büyük şehirlerde yaygın olduğunu, Yahudilerin hem genel yasağı hem de Müslüman köle sahipliği yasağını Müslüman aracılar kullanarak ve rüşvet teklif ederek atlattıklarını belirtmektedir. Bk. Yaron Ben-Naeh, "Blond, tall, with honey-colored eyes: Jewish ownership of slaves in the Ottoman Empire", *Jewish History,* 20 (2006), 321.

rin, esir kethüdalarının, esir dellallarının ve belgelerde geçen ifadeyle, "*hâkimü'l-vakt olanların ihmâl ü müsâhelesi*"nin de çok büyük payı bulunmaktadır.[24]

Osmanlı Devleti'nde zimmilere getirilen 9 Ocak 1560 tarihli köle edinme yasağı, Müslüman esir kullanımındaki hassasiyet her daim sürmekle birlikte 11 Haziran 1588'de kısmen sona erdi. Esir satın alımına getirilen yasak kalkmadı; fakat önceden sahip olunan gayrimüslim köle ve cariyelerin istihdamına izin verildi. Bu iznin verilmesinin iki önemli nedeni vardı. Birincisi ve en önemlisi, söz konusu yasağı gündelik hayatın pratiğinde uygulamanın zorluğu ve denetimde yaşanan sıkıntılar, ikincisi de bu güçlüğün farkında olan Osmanlı idarecilerinin ihdas ettiği özel bir vergi yani *üsârâ* vergisiydi. Esir ticareti ve istihdamının yoğun olduğu İstanbul, Galata, Selanik, Bursa, Edirne ve bağlı bölgelerinde yaşayan zimmilerin sahip olduğu gayrimüslim köle ve cariye sayısını, istihdamını bir bedele bağlamak suretiyle kontrol altında tutmayı amaçlayan devlet, bu yeni vergi kaynağını 1588 yılında mukataa haline getirerek iltizam sistemine dâhil etti. *Resm-i üsârâ,* kapsama alanına giren şehirlerde[25] zimmilerin gayrimüslim köle istihdamına resmî bir dayanak oluşturdu ve bu şekilde kendilerine bir tercih yapma imkânı sunuldu: Ya sat ya da vergisini ver!

RESM-İ ÜSÂRÂ

İltizam, devlete ait gelir kaynaklarının yıllık bir bedel karşılığında ve sınırlı bir süre (tahvil) ile kâr ve zararı kendilerine ait olmak üzere mültezimlere devredilmesiydi.[26] 1588 yılında ihdas edilerek "Kesim[27]-i Üsârâ" adıyla bir vergi gelir birimi (mukataa) haline getirilen üsârâ vergisinin tahsilatı da taahhüt edilen iltizam bedeli üzerinden mültezimler vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Bu tarih itibarıyla kapsama alanı İstanbul, Galata, Selanik, Bursa, Edirne ve bağlı bölgeleri olan mukataanın taliplileri üç Yahudi olup teklifleri neticesinde kabul edilen iltizam bedeli altı yıl için 1.225.000 akçeydi. Vergi mükellefleri ise bu şehirlerde yaşayan, ellerinde mevcut erişkin (bâliğ ve bâliğa) gayrimüslim köle ve cariye başına her yıl devlete seksen akçe vergi vermekle mükellef tutulan Yahudi, Ermeni ve "kefere" olarak nitelendirilen diğer zimmilerdi. Mültezimler

---

24 17. yüzyılın ilk yarısında yazılmış emirlerden örnekler için bk. BOA, A.DVNS.MHM.d. 75, s. 33, h.40 (22 Za 1013 / 11 Nisan 1605); A.DVNS.MHM.d. 75, s. 167, h.308 (4 Z 1003 / 23 Nisan 1605); A.DVNS.MHM.d. 81, s. 213, h.485 (13 N 1022 / 27 Ekim 1613); BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân (Beylikçi) Kalemi Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d.) 940, s. 88, h.1 (3 Ca 1023 / 11 Haziran 1614); A.DVNS.MHM.d. 85, s. 175, h.421 (Gurre-i M 1041 / 30 Temmuz 1631); A.DVNS.MHM.d. 88, s. 20, h.296 (29 L 1047 / 16 Mart 1638).

25 Üsârâ vergisinin uygulanmadığı Mısır eyaletinde gayrimüslimlere esir istihdam yasağı, pratikte sorunlar yaşansa da 1595 yılında devam ediyordu. Bk. BOA, A.DVNS.MHM.d. 73, s. 422, h.932 (13 L 1003 / 21 Haziran 1595).

26 Mehmet Genç, "İltizam", *DİA,* XXII (2000), 154-155.

27 Osmanlı mukataa sisteminde "kesim" kavramının taşıdığı anlamlardan biri de "bedel" dir. Bk. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl),* Kitabevi, İstanbul 2003, s. 179.

tarafından *Esirler Mukataası* olarak da adlandırılan mukataaya bir yıl sonra, 1589'da daha yüksek teklifle farklı isimlerde üç Yahudi talip oldu. Yeni mültezim adayları, yukarıda zikredilen kadılıklara Üsküdar kadılığının da dâhil edilmesi, verginin köle ve cariye başına yüz altmış akçeye çıkartılması koşuluyla iltizam bedelinde 575.000 akçelik bir artış yapmayı teklif ettiler. Kabul edilen bu teklifte, altı yıl için hazineye ödemeyi taahhüt ettikleri rakam ise 1.800.000 akçeydi.[28]

Bu iltizam sözleşmesinin üzerine sonradan düşülen bir kayıt, 28 yıllık yasağın ardından zimmilere verilen köle istihdam izninin hukuki dayanağı ve sınırları hakkında bizlere önemli bir ipucu vermektedir. Bu kayda göre; mukataanın ihdasından bir buçuk yıl sonra Yahudilerin ellerindeki esirler soruşturulmuş ve şöyle bir karar alınmıştır:[29]

> *Zikr olunan Yehûd üsârâsı yerlü yerinden teftîş olunup, ba'de't-teftîş acûzeleri hidmetlendirmek üzre ber-mûceb-i fetvâ yine kullandırmaları mukarrer olmağın.*

Bu karar, söz konusu iznin gayrimüslimlerin ellerinde mevcut acûzeleri yani yaşlı kadınları hizmetlerinde kullanmaları[30] koşuluyla verildiğini ve o doğrultuda alınan fetva gereğince de yinelendiğini ortaya koymaktadır. Ancak ilginç olan nokta, ne iltizam sözleşmesinde ne de daha sonra verilen emirlerde bu sınırlamadan bahsedilmemesidir. Öyle anlaşılıyor ki Merkezî otorite, yasağın kaldırılması ve üsârâ resminin ihdası için gerekli hukuki zemini, talibi olmayan acûzelerin istihdamı meselesi üzerinden oluşturmaya çalışmıştır. Sözü edilen soruşturma ise verilen izne rağmen yaşanan sorunlara işaret etmektedir. Şöyle ki yukarıdaki karardan on beş gün önce İstanbul ve Selanik kadılarına hitaben yazılan hükümde; daha önce verilen emre rağmen Yahudi ve Hristiyanların ellerinde sayısız esir bulunduğu, haham ve cemaatbaşıların getirtilerek bu esirlerin soruşturulması, genç ya da yaşlı tüm esirlerin teslim alınarak Müslümanlara değerinden satılması ve ücretlerinin sahiplerine ödenmesi, emre aykırı esir kullanımının engellenmesi istenmektedir.[31] Hükmün gerek içeriği ve gerekse sonunda yer alan "*Bu*

---

28 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 3902, s. 28-29, 32, 58; MAD.d. 23407, s. 18-19. Mukataanın adı belgelerde, "*Mukāta'a-i Kesim-i Üsârâ-yı Yehûdiyân ve Ermeniyân ve Kefere-i mahmiye-i İstanbul ve Galata ve livâ-i Selânik ve Bursa ve Edirne ma'a tevâbi'ihâ*" şeklinde geçmekte olup iltizam tarihi 16 B 996 / 11 Haziran 1588'dir. Bir yıl sonra yeni taliplilerine verildiği tarih ise 27 B 997 / 11 Haziran 1589'dur.

29 BOA, MAD.d. 3902, s. 28 (Gurre-i S 998 / 10 Aralık 1589).

30 Yaron Ben-Naeh makalesinde; Haim Gerber tarafından yayımlanan İbranice belgelerdeki resmî kayıtların, Yahudi ve Hristiyanların sahiplendiği birkaç yaşlı kadın köleyi ya da Yahudilerin önceden sahip oldukları kölelerin isimlerini kaydettiğini belirtir. Ayrıca Yahudilerin, büyük şehirlerde köle sahibi olma hakkı karşılığında özel bir vergi ödemeyi 1570'li yıllarda kabul ettikleri tahmininde bulunur (Ben-Naeh, "Blond, tall, with honey-colored eyes: Jewish ownership of slaves in the Ottoman Empire", s. 321-322). Ben-Naeh'in verdiği bilgiler değerli olmakla birlikte, söz konusu tarihlerde zimmilere köle edinme yasağı sürmektedir. Verilen izin ise yeni köle sahipliğini değil, sadece mevcutların istihdamını kapsamaktadır. Bu kısıtlama, uygulamadaki sorunlara rağmen 17. yüzyıl ortalarına kadar devam etmektedir.

31 BOA, A.DVNS.MHM.d. 66, s. 74, h.151 (15 M 998 / 24 Kasım 1589).

bâbda Yehûd ve Nasârâ tâifesinin hîle vü hud'ası olsa gerekdir." ifadesi, kalkan yasakla birlikte ihdas edilen üsârâ vergisinin halk ve idareciler nezdinde tanınmasının zaman aldığını ve başlangıçta bazı sorunlar yaşandığını göstermektedir. O yüzden, yukarıda zikredilen kararın da Yahudi mültezimlerin bu manada karşılaştıkları anlaşılan hukuki problemlerin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Sultan III. Murad devri (1574-1595), genişleyen iltizam sektörü içerisinde Yahudi sermayedarların faaliyetlerini artırdığı bir dönemdi.[32] Osmanlı Yahudileri pek çok alanda olduğu gibi esir ticareti ve bu ticaretten elde edilen pençik vergisi tahsilatında da varlık göstermekteydi. Nitekim İstanbul Pençik Mukataasını 1581-1590 yılları arasında on yıl boyunca işletenler, bazen müşterek bazen de müstakil olmak üzere Yahudi mültezimlerdi.[33] Keza Selanik Pençik Mukataası da 1586-1590 yılları arasında Yahudiler tarafından işletilmişti.[34] O yüzden, adına ilk kez bu tarihlerde rastladığımız Kesim-i Üsârâ Mukataasına teklif verenlerin, isimleri farklı da olsa pençik vergisi tahsilatına hâkim durumdaki Yahudi cemaati içinden gelmesi şaşırtıcı değildi.

Kesim-i Üsârâ Mukataası, 3 Nisan 1593'te İstanbul Gümrüğü Mukataası bünyesine alındı.[35] Gümrük eminleri, bu tarihlerde genişlemeye başlayan sorumluluk alanlarına üsârâ vergisi tahsilini de kattılar. Esir istihdam bedeli olarak "Kesim-i Üsârâ" adıyla tanımlanan ve Osmanlı mali kayıtlarında "Resm-i Üsârâ" olarak da geçen bu verginin tahsilini her yıl verdikleri mühürlü *zabt temessükü* ile bir kişiye ihale ettiler. Bu tayini resmîleştirmek, verginin eksiksiz ve sorunsuz bir şekilde tahsilini sağlamak amacıyla da ilgili kadılara hitaben emir talebinde bulundular.[36]

İltizam şartları gereği vergiyi toplama hakkını üzerlerine almış gümrük eminlerinin tahsildarlar için her yıl talep ettiği bu emirler, verginin kapsama alanı, kimlerden nasıl

---

32 Yahudi mültezimlerin 16. ve 17. yüzyıllarda iltizam sisteminde oynadıkları aktif role dair bk. Haim Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society,* s. 125-140.

33 BOA, MAD.d. 3237, s. 2; MAD.d. 3247, s. 2-6; MAD.d. 3902, s. 34-38.

34 BOA, MAD.d. 3902, s. 4-11. Yahudi sermayedarların iltizam sözleşmelerini örnek ihale metinleri üzerinden inceleyen bir çalışma için bk. Zafer Karademir, "Osmanlı İltizam Sözleşmelerine Yansıyan Yönleriyle Yahudi Girişimciler (1560-1630) (7 Belge ile Birlikte)", *Osmanlı Araştırmaları,* L (2017), 73-216.

35 Kesim-i Üsârâ Mukataasının Gurre-i B 1001 / 3 Nisan 1593 tarihinde İstanbul Gümrüğüne ilhak edildiğine dair bk. MAD.d. 451, s. 2; KK.d. 5207, s. 9. Mukataanın 1602 ve 1611 yıllarında gümrük bünyesinde yer aldığına dair iltizam kayıtları için bk. BOA, KK.d. 5169, s. 24 (18 R 1011 / 5 Ekim 1602); BOA, Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi, İstanbul Gümrük Emini Defterleri (D.MMK.İGE.d.) 23379, s. 2 (18 Ra 1020 / 31 Mayıs 1611).

36 Örnekler için bk. BOA, Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE.SMMD.IV), 16/1730 (16 B 1095 / 29 Haziran 1684); BOA, KK.d. 2472, s. 127, h.3 (13 M 1102 / 17 Ekim 1690); BOA, Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi Belgeleri (D.MMK), 55/39 (Gurre-i B 1105 / 26 Şubat 1694); D.MMK, 68/104 (27 B 1109 / 8 Şubat 1698); D.MMK, 80/99 (9 B 1113 / 10 Aralık 1701); D.MMK, 94/39 (3 Ş 1118 / 10 Kasım 1706); BOA, İbnülemin Tasnifi Maliye Belgeleri (İE.ML), 114/10856 (22 Z 1123 / 31 Ocak 1712).

tahsil edileceği, karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik mültezimi koruyan ve yetkilendiren ifadeler içerirdi. Üsârâ vergisinin nizamnamesi diyebileceğimiz, 17. yüzyıl ortalarında zimmilere köle satışının yaş sınırı olmaksızın serbest olduğuna dair bilgilerin de yer aldığı bu hükümler, vergi tahsilinde edinilen tecrübeler sonucu zamanla standart metinlere dönüşmüş ve 1713 yılına kadar değişmeden yürürlükte kalmıştır.[37] Buna göre;

Kesim/Resm-i üsârâ, İstanbul Gümrüğü sınırlarına dâhil İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp, Haslar, Tekirdağ, Gelibolu, İznik, Bursa, Mudanya ve Mihaliç kadılık bölgelerinde yaşayan Yahudi, Ermeni, Rum, Karamanlı ve sair gayrimüslim tebaadan tahsil edilirdi. Ödedikleri rakam, tasarrufları altında olup hizmetlerinde kullandıkları küçük-büyük köle ve cariyelerin her biri için yıllık 180 akçe *kesim* (istihdam bedeli), 20 akçe de *huddâmiye* (hizmet bedeli) olmak üzere toplam 200 akçeydi. Köle ve cariye sayısı, her yıl gayrimüslim cemaatlerin cemaatbaşı, haham, papaz ve köy kethüdalarından kadı marifetiyle soruşturulur, ardından da gümrük emininin defterlerine kaydettirilirdi.

Köle ve cariye sahibi gayrimüslimlerin vergi ödememek için başvurdukları yollar ve öne sürdükleri bahaneler karşısında alınan tedbirler ise söz konusu emirlere şu başlıklarla yansımaktaydı:

1. Tasarruflarında ne kadar esir bulunduğu sorulduğunda üç gün içerisinde bildirmez, on güne kadar da vergilerini ödeyip ellerine mühürlü *eda tezkireleri*ni almazlar ise iki kat vergiyle cezalandırılmaları.

2. Esirlerini önceden alıp gizlice başka yere gönderenler ya da alıp gidenler yakalandıklarında, kadı marifetiyle esirlerine el konularak vergilerinin tahsil edilmesi.

3. Taşradan satış amacıyla getirdikleri esirlerin kimlik ve eşkal bilgilerini (ism ü resim) Emin Defteri'ne yazdırmayanlar yahut pençik vergisini Müslüman adına kaydettirenler, hileleri ortaya çıktığında her kimin elinde esir bulunur ise vergilerinin zorla tahsil edilmesi.

4. Kendilerinden resm-i üsârâ talep edildiğinde vermemek için; "*Biz doğancıyız, madenciyiz, filoriciyiz, menzilciyiz, celebiz, kasabız, derbentçiyiz, suyolcuyuz, barutçuyuz, cerrahız, Sultan reayasıyız*" diyerek bir şekilde elde ettikleri emirlerle vergi tahsiline muhalefet edenlerin, ellerinde Hazine-i âmirede mahfuz defterlerden çıkmış mühürlü ve nişanlı Defter-i cedid sureti, geçerli temessük, berat ve yenilenmiş emirleri olmadıkça muafiyet iddialarına itibar olunmaması, muayyen vergilerinin eksiksiz tahsil edilmesi.

5. Diğer emin, âmil ve Harc-ı hassa eminlerinin, nâzır ve mal mübaşirlerinin, iş erlerinin, askerî kesimin ve ehl-i örfün vergi tahsiline müdahil olmaması.

---

[37] İlgili emirlerden örnekler için bk. BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân Kalemi Defterleri (A.DVN.d.) 899-A, s. 13 (9 M 1067 / 28 Ekim 1656); BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) 221/A, s. 14, h. 2 (22 S 1089 / 15 Nisan 1678); BOA, D.MMK, 53/51 (5 N 1104 / 10 Mayıs 1693); D.MMK, 102/120 (13 Z 1119 / 6 Mart 1708).

6. Yıl içinde ölen esirin isminin Emin Defteri'nden çıkarttırılması, bunu ihmal edenlerden iltizam şartları gereği verginin tahsil edilmesi.

7. Eminin izni ve haberi olmadan karadan beygirlere ve arabalara, denizden de gizlice gemilere ve kayıklara esir taşıyanlar yakalandıklarında, mirî için kadı marifetiyle esirlerine el konulması ve vergilerinin alınması.

8. Zikrolunduğu üzere; "*Tabip, cerrah ve balyos adamlarıyız ve harbî Frenk taifesiyiz*" diyenlere kulak asılmayıp vergilerinin alınması.

9. Bazı esirleri "*resmi* (pençiği) *edâ olunmuştur*" bahanesiyle istihdam edip, hizmetlerinde ve evlerinde tutup dışarı çıkarmayanların vergilerini edada asla tereddüt etmemesi.

10. "*Cariyemiz azadlıdır*" ya da "*Esirimiz Müslüman olmuştur*" bahanesiyle yıl içinde vergi vermekten kaçınanlara kulak asılmaması.

11. Satın alınan esiri yirmi dört saat içinde Emin Defteri'ne kaydettirmeyenlerin ciddi şekilde uyarılması.

Gümrük eminlerinin vergi tahsilini güçleştiren ve geciktiren faktörlerden biri de gayrimüslimlerin, tasarrufları altındaki köle ve cariyelerin çoğunu cemaatbaşı, haham, papaz ve kolcularla iş birliği yaparak gizlemeleriydi. Örneğin 1693 yılında İstanbul Gümrük Emini Hacı Ali Ağa, bu tür nedenlerle tahsil edemediğini belirttiği vergiden dolayı 3.000 kuruştan fazla zararı olduğunu bildirmişti.[38] Ali Ağa'nın aynı yıl içinde karşılaştığı bir diğer sorun da İstanbul Cizyedarı Rahtvan Hacı Mehmed'in gayrimüslimlerden, sahip oldukları köle ve cariyeler için cizye talep edilmesine yönelik çıkarttığı fermandı.[39] Gümrük Emini, kanuna ve iltizam şartlarına aykırı bu emir dolayısıyla girdiği hukuk mücadelesinde Şeyhülislam'dan, "*Azadsız Nasrânî kölelerden cizye alınmasının hilâf-ı şer'-i şerîf*" olduğuna dair fetva almak zorunda kalmış ve cizyedarın kendi yetki alanına müdahalesini önlemeye matuf yeni bir emir çıkartmaya muvaffak olmuştu.[40]

Üsârâ vergisi, "*Kesim-i Üsârâ-yı Yehûdiyân-ı Selânik*" adıyla Selanik Yahudilerinden de alınmaktaydı. Esir ticareti ve istihdamının önemli merkezlerinden biri olan Selanik, bu vergi ihdas edildiğinde Kesim-i Üsârâ Mukataasının kapsamına dâhildi. 1593 yılında mukataanın İstanbul Gümrüğü bünyesine katılmasıyla, Selanik Yahudilerinden alınan verginin tahsili de ayrı bir başlık altında yine gümrük eminlerinin sorumluluğuna bırakıldı. Kesim-i Üsârâ-yı Yehûdiyân Mukataasının özelliği, tahsil edilen akçenin Yeniçerilerin çuka mühimmatına sarf edilmesiydi. Örneğin 1602-1604 yılları arasında Hazineye teslimi şart koşulan yıllık 120 bin akçenin yüz bini Yahudilerden, yirmi bini

38 BOA, D.MMK, 53/51 (5 N 1104 / 10 Mayıs 1693).

39 BOA, Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Ahmed Belgeleri (AE.SAMD.II), 4/343 (23 C 1104 / 1 Mart 1693).

40 BOA, Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi Defterleri (D.MMK.d.) 22725, s. 9, h.3 (Gurre-i Ş 1104 / 7 Nisan 1693).

ise Hristiyanlardan karşılanmıştı.[41] Aynı şekilde, İzmir Gümrüğünün İstanbul Gümrük Eminlerinin iltizamında olduğu tarihlerde bu şehirdeki gayrimüslimlerden de resm-i üsârâ tahsil edilmişti.[42]

Buna mukabil, 1588 yılında mukataa kapsamında olan Edirne'deki tahsilatın ise 17. yüzyıl sonu itibariyle uygulanmadığı görülmektedir. Örneğin 1694 yılında İstanbul Gümrük Emini, veba salgınından dolayı İstanbul ve civarından Edirne'ye gelerek yerleşen gayrimüslimlerden üsârâ vergisi tahsil edilmesi için Edirne kadısına hitaben emir talebinde bulunmuştu. Kabul gören bu istek üzerine çıkan fermanla şehirdeki gayrimüslimlerden vergi talebinde bulunulması şikâyet konusu olmuş ve bunun üzerine ilgili kalemden, Edirne'de doğup aslen Edirneli olan Yahudi, Ermeni ve Rumlardan resm-i üsârâ alındığına dair bir kaydın bulunmadığı bilgisi verilerek tahsilatın önüne geçilmişti.[43]

1713 yılında, zimmilerin sahip olacakları köle ve cariyelerin yaşlarına önemli bir sınırlama getirildi. Küçük yaştaki kız ve erkek esirlerin, sahiplerinin dinini benimseyip kabul ettiği, bu yüzden Yahudi ve Hıristiyanlara satılmalarının *emr-i kerih* olduğu belirtilerek Şeyhülislam Mahmud Efendi'den fetva istendi. Şeyhülislam'ın;

> *Zeyd-i sağîr Dârülharb'den seby olundukda ebeveyninden biri ile seby olunmayup yalnız seby ve Dâr-ı İslâm'a ihrâc olundukdan sonra Zeyd'i Amr ve Yehûdî iştirâ eylese, hâkim Amr'dan, "Zeyd'i bir Müslim'e bey' eyle" diyü cebre kādir olur.*

fetvası gereğince, ebeveyninden ister biri isterse ikisiyle birlikte esir alınsın, küçük yaştaki çocukların bundan sonra ebeveynlerinden ayrı bırakılmaması, ebeveynsiz olsalar dahi Yahudi ve Hıristiyanlara satılmaması emredildi. İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılarından ve İstanbul Gümrük Emini'nden, başta Esirciler Kethüdası olmak üzere konuyla ilgili tüm yetkilileri uyarmaları ve ayrıca gayrimüslimlerin ellerinde önceden satın aldıkları küçük yaşta esir var ise onları da cebren ve *sümün* (sekizde bir) misliyle Müslümanlara sattırmaları istendi.[44]

Gayrimüslimlerin köle ve cariye istihdamına getirilen bu sınırlama, doğal olarak gümrük eminlerinin üsârâ vergisi tahsili için her yıl talep ettikleri emirlerin muhtevasında da değişikliğe yol açtı. Öncesinde, tahsilatı güçleştiren etkenlere karşı alınan tedbirlerin tek tek zikredildiği metnin yerini, ağırlık noktasını 1713 tarihli fetva ve

---

41 BOA, KK.d. 5006, vr, 52b, 55b (17 B 1010-22 Ş 1012 / 11 Ocak 1602-25 Ocak 1604). Diğer örnekler için bk. BOA, MAD.d. 7151, s. 13 (1016 / 1607-1608); MAD.d. 1097, s. 4 (1042 / 1632-1633); BOA, D.MMK, 26/129 (1047 / 1637-1638); BOA, D.MMK.d. 22714, s. 2 (1093 / 1682).

42 BOA, D.MMK, 88/59 (12 S 1116 / 16 Haziran 1704).

43 BOA, D.MMK, 55/3 (15 Ca 1105 / 12 Ocak 1694), D.MMK, 55/100 (11 Ş 1105 / 7 Nisan 1694). Aynı yıl yapılan benzer bir şikâyet üzerine çıkartılan kayıt, Sofya Yahudilerinden de *resm-i üsârâ* alınmadığını göstermektedir. Bk. D.MMK, 55 /101 (13 Ş 1105 / 9 Nisan 1694).

44 Şeyhülislâmın fetvası gereği evâil-i Za 1125 / 19-28 Kasım 1713 tarihinde Dîvândan verilen emrin bir sureti Edirne, Van, Musul, Şehrizor, Kıbrıs, Girid, Cezayir, Rumili, Özi, Kefe, Bosna, Sirem, Semendire sancak ve eyaletlerine de yazıldı. Bk. BOA, A.DVNS.MHM.d. 120, s. 67-69, h.259-271.

sonucunda verilen emrin oluşturduğu bir içerik aldı.[45] Tahsilatta yaşanan sorunlar daha kısa ifadelerle özet bir şekilde belirtilmeye başlandı. Şüphesiz bu yeni format, istihdam edilecek köle ve cariyelerin yaşça büyük ve çocuksuz olması esasına dayanıyordu. Vergi miktarı, kapsama alanı ve mükelleflerinde bir değişiklik söz konusu değildi.

Şikâyet konuları genelde değişmemekle birlikte birinci sırayı, sahipleri tarafından evlerinde saklanarak sayıları doğru bildirilmeyen köle ve cariyeler almaktaydı. Metropolit, papaz, cemaatbaşı ve hahamlar her yıl mensuplarından, mülklerinde bulunan köle ve cariyelerin listesini talep eder, gelen listeler (defterler) üzerinden tespit edilen vergi de emin tarafından tayin edilen kişi marifetiyle tahsil edilirdi. Resm-i üsârânın eksiksiz ve sorunsuz tahsili, söz konusu defterlerin sıhhatine ve her yıl düzenli olarak bildirilmesine bağlıydı. Bundan imtina edilmesi ve 1741 tarihli bir örnekte olduğu gibi tahsildarlara "*Var kendin tahsil eyle*" şeklinde cevap verilmesi, bundan zarar gören gümrük eminlerinin şikâyetlerinde ilk gündem maddesi olmaya devam etti.[46]

SONUÇ

İstanbul Gümrüğü Mukataası, bünyesinde pek çok mukataa grubunu barındıran ve tüm hesapları Maden Mukataası Kalemi tarafından denetlenen büyük bir işletmeydi. Kesim/Resm-i üsârâ ve tahsilatı hususunda uygulanan kanun, yapılan düzenleme ve yazışmalar da bu kalemde tutulurdu. 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Kesim-i Üsârâ Mukataasının idaresinde önemli bir değişim yaşandı. Yine İstanbul Gümrüğüne tâbi olmakla birlikte, gümrük bünyesindeki bir başka mukataaya, İstanbul Beytülmal Mukataasına[47] bağlandı. *Nev'imâ cihet-i câmi'ası olmak* (bir dereceye kadar alakası/ortak yönü olmak) yaklaşımından hareketle, beytülmal eminlerinin sorumluluğunda *yed-i vâhid*den (tek elden) idare edilmeye başlandı.[48] 1759 ve 1762 yıllarında İstanbul Beytülmal Eminleri tarafından tahsil edildiğini tespit ettiğimiz resm-i üsârânın hangi tarihe kadar uygulandığına dair net bir bilgiye sahip değiliz; fakat en azından cizyenin kaldırıldığı ve köle ticaretiyle ilgili yasakların başladığı[49] 19. yüzyıl ortalarına kadar yürürlükte kaldığı tahmininde bulunabiliriz.

---

45 BOA, A.DVNS.MHM.d. 120, s. 166, h.688 (Evâsıt-ı Ra 1126 / 27 Mart-5 Nisan 1714).

46 Bu konuda verilen emirlerden örnekler için bk. BOA, D.MMK, 130/130 (23 S 1130 / 26 Ocak 1718); D.MMK, 174/137 (23 Ra 1133 / 22 Ocak 1721); BOA, MAD.d. 18432, s. 13, h.1 (6 B 1154 / 17 Eylül 1741).

47 Beytülmâl-i Âmme ve Hassa Mukataası 1130/1718 yılından 14 Ş 1190 / 28 Eylül 1776 tarihine kadar İstanbul Gümrük Eminlerinin tasarrufundaydı. Bk. BOA, Cevdet Tasnifi Maliye Belgeleri (C.ML) 320/13152.

48 İstanbul Beytülmal Eminlerine resm-i üsârâ tahsili hususunda 29 Za 1172 / 24 Temmuz 1759 ve 3 R 1176 / 22 Ekim 1762 tarihinde verilen emirler için bk. BOA, D.MMK 342/54.

49 İstanbul Esir Pazarı 1847 yılında kapatılmış, 1857 yılında ise Afrikalı köle ticareti yasaklanarak gümrüğe gelen esirlerden pençik vergisi alınması uygulamasına son verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti,* çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 90-91, 161.